ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՌԹԻՒ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. Հայաստանի նախապատերազմեան վիճակը. – Բ. Սասանեաններու կրօնական ըմբռնումը վարչութեան մէջ. – Գ. Յազկերտ Բ.ի փորձը. – Դ. Կռուին կրօնական և քաղաքական բնոյթը. – Ե. Հայ նախարարները Յազկերտի քաղաքականութեան առջեւ և վասակի դերը. – Զ. Սուր քո և... սուր մեր:

Ա.

«Ի նախարարսն հայոց անկանէր թագաւորութիւնն»:

Այս խօսքերով կու տայ Եղիշէ Հայաստանի քաղաքական կացութիւնը, մինչ կը ձեռնարկէ Վարդանանց պատերազմի պատմութեան:

Արշակունի թագաւորներու անկումէն յետոյ (428) մեր աշխարհին վերին հրամանատարութիւնն ունէր Մարզպան մը՝ իբր ներկայացուցիչ Արքայից արքային. Հազարապետ մը եւ Սպարապետ մը իր օգնականներն էին: Բնականաբար Մարզպանը չէր թագաւոր մը, այլ հեռուէն հսկող մը, առանց կարենալ միջամտելու նախարարներու ներքին վարչութեան:

Այս դրութիւնը շատ դիւր կու գար մեր ազատասէր նախարարներուն, որոնք հը-պատակութեան եւ որոշ չափով մը նաեւ համար տալու պարաք ունէին ընիկ ժառանգական թագաւորի մը:

Նախարարներու ազատասէրէ այդ հակումը միւս կողմէն շատ ձեռնտու եղաւ Սասանեան ինքնակալներու ծրագիրներուն: 384–է և մանաւանդ 428–է վերջ արդէն Հայաստան բոլորովին յանձնուած էր պարսիկ պետութեան[1], բայց դեռ կը պահէր նախկինէն վարչաձեւ մը. «Հայրենի ազատութիւն» մը: Տուրքերը կը վճարուէին արքունի դանձին. պատերազմի ժամանակ փոխանակ իրենց ընիկ թագաւորներուն՝ կ'երթային կռուիլ Իրանի վեհապետներու բանակներուն մէջ, արեւելեան կամ հիւսիսային հեռաւոր բարբարոսներու դէմ. բայց իւրաքանչիւր նախարարինքը կը պահէր իր դունդին հրամանատարութիւնը: Հայ դունդը կը կռուէր իր ամբողջական կազմով, առանց պարսիկ սպաներու միջամտութեան, Արքայից արքային վերին հրամանատարութեան տակ: Թէպէտ հպատակ՝ Հայաստան մարզ մը չէր, այլ կը պահէր դեռ իր ինքնուրոյն պետութեան մը հանդամանքը: Արքայից արքաներու հետապնդած քաղաքականութիւնը եղաւ՝ քաղաքականապէս ենթարկելէ յետոյ իւրացնել այդ հսկայ եւ հարուստ աշխարհը. խնամութեան և բարեկամութեան կապերով միացնել զանոնք իրենց հետ:

Այս մասին հայերը իրենց կողմէն չէին տուած զանգատի առիթ մը: Սակայն կար ազդակ մը որ այդ կասկածելի եւ չիւրացուած աշխարհը ոչ միայն դեռ հեռու կը բռնէր պարսկական ձուլումէն, այլ մանաւանդ կը մօտեցնէր զանոնք նախանձորդ հզօր պետութեան մը. այդ ազդակն էր կրօնքը:

Բ.

Ոմանց կեղծ թուեցաւ Վարդանանց պատերազմին մէջ կրօնական ազդակը. թերեւս որովհետեւ անոնք ուղած չեն նկատել կրօնքի դերը Սասան կայսրութեան մէջ:

Սասանեան հարստութիւնը իր հաստատութեան առաջին օրերէն ստեղծեց երկու ուժեղ դրութիւն. կեդրոնական վարչական դրութիւն. իրենց քաղաքական նպատակը եղաւ կենդանացնել Դարեհ Ա.ի կայսրութիւնը, եւ այդ կայսրութեան տալ, իբր ներքին միութեան կապ՝ Կրօնքը:

Արտաշիր Ա. արդէն հաւաքելով Զրադաշտի օրէնքները, կազմել տուեր էր կրօնքի գիրքը: Զրադաշտական կղերը անտեղիտալի դարձաւ. սակայն այդ անտեղիտալիութիւնը աւելի քաղաքական տեսակէտով էր. Զրադաշտութիւնը քաղաքական կրօնք մը չէր, եւ իր պետերը ոգեւորուած չէին մարդկութեան հոգեկան փրկութեամբ, բայց կայսրութեան սահմաններէն ներս կ'ուզէր ինքնիշխան տիրել:

Ծանօթ է որ Արքայից արքան իրօք եւ օրէնքով բռնատիրական դրութեամբ կը վարէր կայսրութիւնը, սակայն քիչ չեն այն վեհապետները որ վերջացուցեր են դահաղերկութեամբ կամ մահով: Այն զօրութիւնը որ երբեմն կ'արձանանար Արքայից արքանը որ երբեմն կ'արձանանար Արքայից արքաներուն դէմ ալ՝ էր կրօնքը:

«Լաւագոյն վեհապետը, ըստ Զրադաշտական օրինադրքին, այս աշխարհիս վրայ նա է որ հաւատք կ'ընծայէ վարդապետանեղուն այս աշխարհիս լաւագոյն կրօնքին, որ կը պարունակէ Որմիզդի խոստումները: Գէշ թագաւոր մը կը լքուի ասուածային մեծվայելչութենէն, եւ պէտք չէ իշխէ իր չար կամքին կամ անկարողութեան յայտնի ըլլալէ յետոյ: Թագաւոր մը որ չի կրնար դարմանել հասած չարիք մը՝ հարկ է որ ուրիշներ կռուին իրեն դէմ»:

Արդ թագաւորի մը անկարողութիւնը անով ալ յայտնի կ'ըլլար որ մտիկ չէր ըներ մոգպետի խորհուրդներուն եւ ուղղութիւններուն: Թագաւորը փոխոխելու կարողութիւնը արդէն հզօր զէնք մը էր մոգպետին ձեռքին մէջ. մոգպետին կ'իյնար, ինչպէս մեր մէջ Բագրատունիներու, թագը դնել նորընտիր թագաւորի գլխուն: Մոգերը ոչ միայն իբր կրօնականներ, այլ նաեւ իբր դատաւորներ՝ գործօն դեր մը ունէին կայսրութեան պահպանումին մէջ:

Պարսիկները իրենց կայսրութեան սահմաններուն մէջ ընդհանրապէս թոյլատուեցին օտար կրօնքներու, երբ անոնք քաղաքական ոյժ մը չէին ներկայացներ, այսպէս մանիքեցիներուն (անոնց պարտութեանէն վերջ), այսպէս հրեաներուն: Սակայն նոյնը չէր քրիստոնեաներու համար, որոնք կրնային քաղաքական ոյժ մը ներկայացընել, մանաւանդ երբ օտար կրօնակից պետութիւն մը կրնար կռնակ կանգնիլ անոնց: Օտար կրօնքի մը հետեւորդները կը համարուէին անվստահելի հպատակներ. վերջապէս անվստահելի հպատակ մը պէտք էր դաւանիլ զրադաշտական նոյն կրօնքը[2]:

Եթէ այդպէս էր իրենց ընիկ սահմաններուն մէջ գտնուող քրիստոնեաներուն համար, խնդիրը բոլորովին սուր հանդիպ, խնդիրը բոլորովին զարմակերպուած աշխարհի մը նկատմամբ, որպիսին էր Հայաստան:

Գ.

Յաջողեր էին դրաւել Հայաստանը, մանաւանդ թէ ցմիչա ենթարկել, մարզպանութեան վերածելով թագաւորութիւնը. սակայն դեռ կը մնար իրացնելու հարցը: Պարսիկները մարզպանութիւնը չէին պարտադրած, այլ չնորհեր էին զայն հայ նախարարներու խնդրանքին. ուստի դեռ նախարարութիւնը կը ներկայանար իբր իր աշխարհին պատասխանատու մարմինը: Յազկերտ Բ. չէր ուզեր ընդունիլ իրերու այդ վիճակը. ժամանակը եկած կը համարէր որ Հայաստան նկատուի այլեւս ո՛չ

[1] Պոյները ոչ միայն ձեռնթափ եղած էին Հայաստանէն, այլ Ատիզասի պահանջները թոյլ չէին տար իրենց՝ նոյնիսկ մտածելու արեւելքի մասին:

[2] L'Iran sous les Sassanides, par Arthur Christensen. Chp. III, Paris, 1936.

© National Library of Armenia

թէ ինքնուրոյն աշխարհ մը, այլ մա՛սը իր բնիկ կայսրութեան: Եւ որպէսզի այդ իրագործուի եւ կորուի կապը արեւմուտքի հետ, հարկ էր որ Հայաստան իր Խաչը փոխարինէր աւարուշանին հետ: «Եթէ Թողուս մեզ այս հաւատքով՝ քու տեղդ երկրի վրայ ուրիշ տէր չենք փոխանակեր», կ'ըսէին հայերը[3]. սակայն այդ բաւական չէր. Յաղկերտ կ'ուզէր անոնց ամբողջական հպատակութիւնը. Թոյլ չէր տար ընտրութիւն ընելու իրաւունք մը:

Յաղկերտ Բ. առաջինը չէ՛ որ մտածած ըլլայ՝ տիրապետութիւնը շարունակելի ընել ճուլումի քաղաքականութեամբ. նորութիւն մըն ալ չէր կրօնքը նկատել իբր խումբերը իրարու կապող ներքին զօր մը: Նա կը փորձէ պարզապէս ամէնէն համաոօտ ճանչցուած միջոց մը:

Առաջին փորձը ըրաւ բանակին մէջ, Քուշաններու դէմ տարած յաղթութենէ մը յետոյ: Իբր շնորհակալութիւն աստուածներուն, իր բանակի քրիստոնեաները ստիպուեցան երկրպագել կրակին: Հայերն ալ հակառակ ընդունուած կարգուսարքին, հաւասար նկատուեցան բնիկ պարսիկ քրիստոնեաներու. այդ զրուեան առջեւ «Հայրենի ազատութիւնն չարաչար կայր ի ծառայութեան»[4], կը գանգատի Եղիշէ: Սակայն համբերեցին. ո՛չ ոք մտաբերեց ապստամբիլ: Բանակի եւ միաժամանակ քրիստոնեայ աշխարհներու մէջ կատարուած տնտեսական ճնշումի յաջողութիւնը խրախուսեց Արքայից արքան որ Միհրներսեհի խորհուրդով ձեռնարկէ զանգուածային փորձի մը: Միհրներսեհ զրդուելով ուրացած Վարազվաղանէ, որ փեսան եւ անողոք թշնամին էր Վասակին, համոզեց Արքայից արքան թէ կարող էր յաջողիլ, վասնզի այդ դատին համար համամիտ եւ ձեռնտուներ պիտի չգտնէին հայ նախարարներու մէջ:

[3] Եղիշէ, Բ. 71, տպ. Վենետիկ, 1893:

Դ.

Եւ ստուգիւ անհիմն չէր այդ կասկածը. Հայ նախարարները երկու ճակատի բաժնուեցան այս նոր յարձակողականին առջեւ, որ կը ներկայանար գլխաւորապէս կրօնական առաջարկին ներքեւ:

Պարսիկները հալածանքներ հաներ էին քրիստոնեաներու դէմ, սակայն այդ հալածանքները սահմանափակուեր էին մի միայն իրենց բնիկ սահմաններուն մէջ, եւ երբեք թափանցած չէին, օրինակի համար, քրիստոնեայ Հայաստանի մէջ: Սասանարքունիքը ո՛չ թէ ցարդ նկատած էր հայոց մէջ կրօնական հարցը, այլ անոր մօտեցած էր հեռուէն, երկրորդական ճամբաներով: Այսպէս յետին ժամանակներու մէջ Սահակ-Մեսրոպի ստեղծած ուժեղ հելլենականութեան դէմ, անոնց մահէն յետոյ, խուլ հակառակութիւն մը ծայր տըւած էր անոնց աշակերտներուն դէմ: Նոյն իսկ Ս. Սահակի կենդանութեամբ իր պաշտօնանկութիւնը եւ Բրքիչոյի մը կաթողիկոսութիւնը, առաջին քայլն էր իրանացնելու հոգեւորական կազմը:

Արդ, ուղղակի հարուած մը կամ վեհապետական կարգադրութիւն մը գործողին կողմէ կ'ենթադրէր իրաւունք մը՝ որուն չէին կրնար տեղիք տալ կամ ընդունիլ հայ անկախութեան պաշտպանները: Զրադաշտական դենին յարումը իր հետ պիտի բերէր մոգերու բազմութիւն մը. անոնց պիտի յանձնուէր արդարութիւնը, առօրեայ կեանքին մանրամասնութիւնները. հետեւաբար զինուորապէս դրաւելէն յետոյ, պիտի թափանցէին ներքին կեանքին ալ: Նշանակալից է դաւանական նամակին գրութենէն յետոյ Յաղկերտի հարցումը, դատի կանչուած նախարարներուն.

[4] Եղիշէ, Բ. 40.

— Նախ եւ առաջ կ'ուզեմ ձեզմէ լսել թէ ես ձեզի իբր ի՞նչ համարուած եմ, կամ թէ դուք ի՞նչպէս կը կարծէք թէ ձեր անձերը իմս են:

— Այդ ամէնուն յայտնի է... կ'ըլլայ փախստական պատասխանը:

— Դուք ի՞նչ կ'ըսէք, կը պնդէ թագաւորը:

— Մենք քեզ թագաւոր կը ճանչնանք, կը պատասխանեն նեղը մտած նախարարները, Աստուծոյ նման իշխանութիւն ունիս մեր վրայ եւ ամէն մարդու վրայ սպանելու եւ ապրեցնելու:

— Այդ ձեր պատասխանը, ձեր ինծի ղրկած նամակէն (պատասխանէն) շատ հեռու է եւ աննման... (Փարպ. Բ. Իզ.):

Յաղկերտի դաղափարին մէջ հայ իշխաններն ալ պէտք էին ըլլալ մէյ մէկ ստուգիներ. իրենց գործելակերպին մէջ չճանչնալով ուրիշ վեհապետ, բայց եթէ Աստուծոյ արքային կամքը: Ամէնուն համար դիւրին չէր ընդունիլ այդ առաջարկը:

Միւս կողմէն ինչո՞ւ զինուորական մաղրութիւն, եթէ մի միայն կրօնական էր հարցը: Կրօնական հալածանքներ եղած են շատ մը երկիրներու մէջ, եւ քրիստոնեաները մտածած չեն զէնքով պաշտպանել իրենց կրօնքը: «Սուր քո եւ պարանոց մեր» պատասխաններ էին մերիններն ալ: Երբ հայերը մերժեցին հաշտ միջոցներով հրաժարիլ իրենց կրօնքէն, որ իրենց ազատութիւններուն նշանակը եղաւ, հարկ էր դիմել ստիպող միջոցներու. եւ Տիզբոն, Թեոդոս ի հեճուկս, կը վճռէ զէնքով հպատակեցնել Հայերը:

Ե.

Անոնք որ Ազգայնական կամ Ուխտապահ յորջորջուեցան ապագայ պատմութենէն, անոնք որ մերժեցին հայ երկրին մէջ Յաղկերտէ ըմբռնուած նոր կացութեան մը ստեղծումը, խմբուեցան Սպարապետին չուրջ, իսկ անոնք որ համակամեցան՝ իրենց պարագլուխ ընտրեցին Վասակ Սիւնին:

Վարդան Մամիկոնեան Սպարապետը իր կրթութեամբ եւ իր ըմբռնումով անշուշտ պիտի հակառակէր կրօնական միութեան մը: Ոչ միայն կրօնապէս համոզուած քրիստոնեայ մըն էր, այլ նաեւ քաղաքականապէս, վասնզի այս ինդիրներուն մէջ կրօնականը անջատ չէր քաղաքականէն:

Իր հետ էին Կամսարականները, Արծրունիները, Մոկաց իշխանը, Վանանդացիները եւ «այլ աւագ նախարարներ», կ'ըսէ Փարպեցի (Բ. լԹ.), միացած իրարու ազգականական կամ բարեկամական կապերով:

Վահան Ամատունի, սիրուած նախկին հաղարապետը, բոլորովին տարբեր դոյն մ'ունի Վարդանի կողքին: Եթէ նոյնիսկ մասնակից է Սպարապետի տեսակէտին, սակայն իր մէջ կը գործէ նաեւ ատելութիւն մը մարզպանին դէմ: Բոլոր Մամիկոնեան մը մարզպանին դէմ: Բոլոր Մամիկոնեան մը մարզպանին դէմ: Բոլոր Մամիկոնեան

Սակայն եւ կանչել Սպարապետը կը նշանակէ կազմակերպել ապստամբութիւնը: Բայց իր որդիները պատանդ ձգուած են Պարսից արքունիքին մէջ. իր փեսան Վարազվաղան կը դաւէ իրեն դէմ Իրանի մէջ. Վահան Ամատունի՝ Հայաստանի մէջ: Ի՞նչ ընելու էր Վասակ: Մինչեւ հոս կռիւը իր եւ անոնց միջեւ՝ տան կռիւ էր: Ի՞նչ ընելու էր. տեղի՞ք տալ, քաշուի՞լ հրապարակէն, յանձն առնել պարտութիւնը. թէ դիմադրել, փշրել հակառակորդները ու տիրել կացութեան:

Վասակ կը նախընտրէր երկրորդը: Բայց հոն հասնելու համար թերեւս հա՛րկ ըլլայ արիւն թափել, կործանել ամբողջ աշխարհ մը: Հոդ չէ՛. Վասակ ըրած էր իր ընտրութիւնը. փայլուն հեռապատկեր մը կը հանդարտեցնէ իր խիղճը: Ո՛չ միայն պիտի խոնարհեցնէ իր հակառակորդները, այլ այս դէպքերը առիթ պիտի ըլլան իրեն աւելի բարձրանալու. նա պիտի ստանայ Հայաստանի թագը:

Այս թագաւորութիւնը սակայն պէտք չէ առնել իբր նախկին մեր բնիկ թագաւորներուն շարունակութիւնը՝ նոր հարստութեամբ, ինչպէս ենթադրուեցաւ անոնցմէ՝ որ իմաստութեան եւ խոհականութեան տէր կարծելով Վասակը՝ անոր քաղաքականութիւնը գտան աւելի համապատասխան ազգային շահերու: Եթէ պարսիկը խոստացեր էր թագը Վասակին եւ ոչ Հայաստանի՝ Արշակունի իշխանով մը, այդ պիտի ըլլայ Իրանի ըմբռնած կերպով: Թագաւորներ կային Արշակունի հարստութեան՝ ինչպէս նաեւ Սասան ինքնակալութեան մականին տակ, Պարսկաստանի զանազան մասերուն վրայ: Հայաստանի ալ տալէ վերջ Իրանեան զոյնը եւ զայն վերածելէ վերջ ամէն մասերով պարսիկ մայր հողին ամբողջութեան մէկ մարզը, շատ լաւ կարելի էր մարզպանի տեղ տալ թագաւոր մը: Այն պարագային Հայերը այլեւս իրաւունք պիտի չունենային պահանջելու Արշակունի մը իբրեւ իրենց օրինաւոր իշխանները, վասնզի ջնջուած պիտի ըլլար հին կարգուսարքը եւ Սիւնի մըն ալ կրնար թագաւորել: Եթէ թոյլ պիտի տային ազգային զոյն ունեցող ո՛եւէ հեղինակութիւն մը, ինչո՞ւ այդքան տարիներու տնտեսական ու զինուորական ծրագիրներն ու նեղութիւնները, մանաւանդ որ Զրադաշտ կը պատուիրէ չէն եւ բազմամարդ պահել երկիրը:

Սիւնեաց երկիրը սահմանակից էր Պարսկաստանի եւ հովանաւորուած անկէ. վասնզի երկիր մըն էր, ուր դեռ կային հեթանոսութեան մնացորդներ: Միւս կողմէն Սիւնեցիները շատ ուշ մուտք գտած են հայ պատմութեան մէջ[5], հետեւարար զժուար չէ որ Վասակ Սիւնի մը նախընտրէ իր ընտանիքին՝ քան թէ հանրութեան բարձրութիւնը:

Բացի Խորխոռունիներէ, որոնք արդէն նուիրուած էին Զրադաշտի դենին, նախարարներու խումբին մէջ՝ զոր իր կողմը «յափշտակեաց եւ էառ» Վասակ, կը գտնուին նաեւ Բագրատունիները:

Այս իշխանական մեծ տոհմին Վասակի կողքին դտնուիլը, հակառակ Ազգային կուսակցութեան, բնականաբար ներշնչած է զանազան ենթադրութիւններ: Ոմանք՝ ինչպէս Մ. Փորթուգալ փաշա իր ծանօթ

[5] Ըստ Խորենացիի (Գ. ԺԸ.) Շապուհ Բ.ը թագաւորեցնելէ յետոյ պատանդ կ'առնէ նախարարներէն. «Եւ փոխանակ Վահանայ Ամատունւոյ Սպարապետ կացուցեալ հայոց արեւելեան զօրուն ըստ Խորենացիի՝ Սիւնեցիներու մուտքն է հայոց պատմութեան մէջ:

երկասիրութեան[6] մէջ կը վերադրէ այդ պարագան Մամիկոնեան եւ Բագրատունի տուներու մէջ եղած սրտաբեկութեան եւ նախանձի, հետեւանք Ս. Սահակի միջոցով Սպարապետութեան՝ Բագրատունի տունէն կրկին Մամիկոնեան տան անցնելուն: Ասիկա սակայն բաւարար պատճառ մը չի թուիր, քանի որ այդ պաշտօնը Մամիկոնեան տան սեփականութիւնը համարուած էր. մանաւանդ որ քիչ վերջ նոյն Ս. Սահակ՝ Բագրատունի Սմբատը Վարդանի հետ կը ղրկէ Սասանեան արքունիքը, եւ դեսպանութիւնը կ'ունենայ յաջող ելք:

Ուրիշներ, ինչպէս Պրոֆ. Ադոնց, Բագրատունիներու ձեռնթափութիւնը կը վերագրէ խոհեմութեան. ըստ իրեն անոնք եւ քաշուեցան՝ երբ ոչնչացաւ յոյն օգնութեան ակնկալութիւնը: Սակայն այս պարագային չէ՛ կարելի մեկնել անոնց բացակայութիւնը Ազգայիններու կողքին, երբ կռիւը առած էր այլեւս իր ամենասուր հանդամանքը. եւ մանաւանդ իրենց ներկայութիւնը, դէթ ժամանակ մը, հայրենադաւ զունդին մէջ:

Երբեք կարելի չէ մերժել Բագրատունի տոհմին զինուորական բարձր առաքինութիւնները. սակայն կը կարծեմ կարենալ հաստատել թէ անոնց կը պակսէր Մամիկոնեաններու ուղիղ դիծը:

Բագրատունիները, դէթ որոշ չրջանէ մը վերջ, եղած են պատեհապաշտ, բայց իրենց պակսած է թաքը: Արարական ծանր չրջանէ վերջ, իրենց տան մէջ սկիզբն առած թագաւորութիւնը հակառակ ապացոյց չէ, թերեւս հաստատութիւն մը: Հոն այլեւս չկային Մամիկոններ. իսկ իրենք հազիւ յաջողած ստեղծել թագաւորութիւնը՝ երբեք զերծ եղած չեն ներքին կռիւներէ: Ներքին անդորրութիւնը հաստատուեցաւ երկրին մէջ այն տեն միայն, երբ այլեւս զօրաւոր իշխան մնացած չէր իրենց հպատակ, այլ ամէնքն ալ յաջողեր էին թագ մը կապել իրենց գլխուն: Նոյնիսկ իրենց տունէն բաժնուեցան զանազան թագաւորութիւններ:

Բագրատունիները ուզեցին դիտել կըռուին ելքը:

Զ.

Երբ նախարարները կեղծիքով կը խոնարհէին ատրուշանին առջեւ, խոստանալով սրտերնուն մէջ՝ իրենց հայրենիք դարձին՝ դործել հայրենի ազատութեան համար, թերեւս դուշական չէին թէ իրենց քայլերուն պիտի ընկերանային մոգերը բազմութեամբ. հաշուի առած չէին Ցաղկերտի աճապարանքը: Ստուգիւ կը հասկերտի աճապարանքը: Ստուգիւ կը հասնին սրտաբեկ. իսկ ընդունելութիւնը կ'ըլլայ աւելի լքուցիչ: Դէպքերը կը խառնըւին իրարու եւ ընդհանուր բարձր դաղափարական տակ չեն լռեր կիրքերն ալ. միւս կողմէն կը կազմակերպուի ապստամբութիւնը:

Վարդան ոչ մէկ մանրամասնութիւն դանց կ'ընէ զօրացնելու հայ դիրքերը. այս կազմակերպութեան մէջ կը տեսնուի Սպարապետին 40 պատերազմներու փորձառութիւնը: Վասակի կնիքով նամակներ ու պատգամաւորներ կը ղրկուին չրջակայ ազգերուն եւ կէս անկախ նահանգներուն, խնդրելով անոնց աջակցութիւնը: Կը գըրաւուին բերդերը, կը վտարուին պարսիկ պահակազունդերը:

Բայց միւս կողմէն գործի կ'անցնի Վասակ. փոքր դունդով մը կը հեռացնէ Սպարապետը՝ օգնութեան ղրկելով Աղուանից թագաւորը՝ Վրացիներուն. կը տիրէ իր համարուն եւ Վրացիներուն. կը տիրէ իր համախներով կարեւոր կեդրոններուն. կը հաւաքէ Մամիկոններու եւ կամակիցներու պայազատները ու կը ղրկէ Պարսկաստան,

[6] Եղիշէի Վ.ի վասն Վարդանանց եւ Հայոց պատերազմի եւ քննադատութիւնք Միքայէլ փաշայի Փորթուգալ. Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1902:

© National Library of Armenia

միանգամայն տեղեակ պահելով արքունիքը շարժումի մանրամասնութիւններուն։ Յաջորդ բոլոր դէպքերուն մէջ նախ ծածուկ՝ յետոյ բացայայտ, ա՛յս կ՚ըլլայ Վասակի քաղաքականութիւնը. հայոց թէ պարսից առջեւ Վարդանը ներկայացնել իբր ապըստամբութեան պատասխանատուն։ Թողութիւն պիտի տրուի, կը քարոզէ ամէնուն, «միայն թէ ի բաց դառնայք ի խրատուէ եւ ի բանից Վարդանայ եւ մի կորնչիք ընդ դմա»[7]։ Եթէ չարունակէ Վարդան, նա պիտի ըլլայ միայն պատասխանատուն հայոց ու պարսից առջեւ. եթէ երբեք ետ կենայ՝ հպատակի, այդ եղած կ՚ըլլայ միայն Վասակի խորհուրդով։

Ոմանք անարդար ու չափազանցուած կը գտնեն Վասակի դէմ մեր պատմիչներու եւ ժողովուրդին ղրացած գայրոյթը։ Սակայն մտածել որ առանց այդ մարդու մեքենայութիւններուն, միացած ու կուռ աղգային կամքի մը առջեւ կրնար շատ դիւրաւ տեղիք տալ Յաղկերտի նման Արքայից արքայ մը, որ ծանօթ է իր շատ դիւրափոփոխ բնաւորութեամբ...։

Ազգի մը տուած դատավճիռը դժուար է թէ առաջ եկած ըլլայ մի միայն Եղիշէի մը դիւրազդած ոգիէն։

Յայտնի է Յունիս 2-ի ճակատամարտին ելքը։ Յաղթուիլ, ըսել չէ՛ հպատակիլ. Յաղկերտ չզլաց այդ զոհունակութիւնը։ Յաջորդող տարիներուն պզտոր վիճակին մէջ թէպէտ հեռացուած են Ուխտանէսները եւ անոնց ընտանիքները, սակայն ակնածելի են եւ աւարկայ նախանձի, մինչեւ որ Վահան Մամիկոնեան դէպքերէն օգտուելով կը յաջողի պարսից արքունիքին յարգել տալ իր եւ հօրեղբօր պայմանները։

Հ. Յ. Զ.

[7] Ղազար Փարպ. էջ Բ. լդ. 211. - Պատմութեան հեղինակը որ իր երկը գրած է դէպքէն տարիներ յետոյ «ուխտս սուտս եւ վկայութիւնս ընդունայնը», կ՚ըսէ այդ հրովարտակին համար։

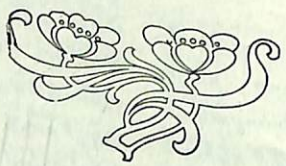

Ս. ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐԸ

ԱՒՆԶԴԵՌ Աւարայրի պանծալի Հերոսամարտին 1500 ամեակը առարկայ կ՚ըլլայ ամբողջ Հայ Սփիւռքի համազգային ու խանդավառ ցոյցերուն, միւս կողմէ սակայն աւելի՛ շեշտուած կը զգանք այսօր մեր սրտերու զգացումներուն առջեւ խոշոր պարապութիւն մը։

Ստուգիւ օրքան մեծ պիտի ըլլար այսօր բոլոր հայորդիներուս ցնծութիւնը՝ եթէ բախտն ունենայինք միանգամայն բոլորուելու Կրօնքի և Հայրենիքի ճշմարիտ սիրովը անմահացած 1036 վկաներէն զէթ մէկուն նշխարին շուրջ։ Ինչպիսի պերճ թափօրներով պիտի ուզէինք գաւառէ գաւառ, քաղաքէ քաղաք շրջեցնել այդ սուրբ դիւցազնը, իբր միակ ներկայացուցիչը սուրբ Նահատակներուն։ Առանց խորութեան՝ ազգային ամէն կեդրոն, ամէն անհատ երկիւղած յարգանքով պիտի հեռանար անոր, ինչպէս ամէն քրիստոնեայ երկիրներ կը կատարուին։ Ո՛չ մէկ յարգանութիւն, ոչ մէկ հայ կուսակցութիւն պիտի չուզէր թերանալ իր ջերմ արտայայտութեան սրտագին բաժինը բերելու սոյն դիւցազնացած Նահատակին, թէ ըլլար ան նոյնիսկ ամէնէն անուս ու պարզուկ գինուորը։ Անոր մէջ պիտի խորհրդանշուէր ինք կարմիրն Վարդան, անոր մէջ պիտի տեսնէինք Քաջն Վարդանի բոլոր զօրավարներն ու զօրականները։

Անծանօթ չեն մեզի Հայ իրականութեան մէջ գարերու տուած բերքը... և այսօրուան մեր զրկումը այդ թանկագին գանձերէն՝ աւաղելի հետեւանքն է անոնց։

Այդ տեսակէտէն, ինչ որ ծանօթ է լինծի, յատկապէս շահագրգռուած են հեռաւեալ երկու ազգային քերթողները։

Առաջինն է Հ. Ալիշան, որ իր քաղցր քնարի թելերովը հեռաւեալ հարցը կուտայ.

Եւ դուք կարմիր Վարդանայ վարդանման դուք ընկերք
Որ յԱրտազու դաշտերէն մինչ ի Համշէն էք քըներ
Արդեօք ձեր սուրբ արեան գին՝ աշխարհիդ բախտն յիշելով՝
Շարժէ՞ք գեռ գքաջ բազկըներ հոգիներուդ կըրակով[1]։

Բայց Հ. Ալիշան, որուն ուշադրութենէն չի վրիպիր Հայրենիքի ոչ մէկ անկիւն, ոչ մէկ յիշատակ, մղուած բարեբախտ առիթէ մը՝ կ՚ուզէ յագուրդ տալ իր բուռն փափաքին, գարերու լռութեան ծոցէն իրականութիւն մը ձեռք ձգելու տենչով։

Ու չի տարակուսիր յատուկ հանգստաբաններ ունենալնուն երբ կ՚ըսէ.

Ով Հայրապետք սուրբք փառք աշխարհիս
Որ նընջեցիք ի մատրանց ներքեւ[2]։

Երկրորդն է Գամառ Քաթիպա, որ Վարդանի կողմէ իր քաջերուն ուղղուած քաջալերանքին մէջ կ՚ենթադրէ ազգային զգացումով մը նոյն նախատեսութիւնը.

Ձեր անկման տեղը կրօնասէր մարդիկ
Կը դարձնին անշուշտ աղօթոյ տեղիք,
Ձեր մարմինն ամեն մի Հայի համար
Կը դառնան մասունք սրբոց փըրկարար[3]։

(1) Նուագք, Հտր. Գ. տպ. 1926. Լուսնկայն Գերեզմանաց Հայոց, էջ 304։
(2) Անդ, էջ 306։
(3) Բանաստեղծութիւնք. Մոսկուա, 1864. Քաջ Վարդան Մամիկոնեանի մահը, էջ 109։

© National Library of Armenia